

STRESZCZENIE PRACY DOKTORSKIEJ

Treści religijne i ideowe w arengach dokumentów Księstwa Gryfitów (do 1295 r.)

Praca dotyczy dziedziny niezbyt powszechnej, a zdecydowanie mało reprezentowanej w dotychczasowej literaturze. Celem rozprawy była próba ukazania treści religijnych i ideowych zawartych w arengach dokumentów powstałych do 1295 r. w różnych środowiskach Księstwa Gryfitów. Założeniem autora było wskazanie na arengę jako szczególną część średniowiecznego dokumentu zasługującą na uznanie. Na jej podstawie możliwe było przynajmniej częściowe poznanie mentalności określonych środowisk Pomorza Zachodniego w omawianym okresie. Arengę przedstawiono jako ważny czynnik w antropologicznej charakterystyce średniowiecznej dyplomatyki. Przyjęte w pracy ramy czasowe wskazują na wyjątkowy czas w historii Kościoła, ale i Pomorza Zachodniego. To okres, gdy o Pomorzu Zachodnim można było mówić jako o kraju misyjnym, kiedy to powstawały i rozwijały się pierwsze struktury kościelne. To etap pojawienia się i kształtowania kadry duchownych. Był to czas, kiedy Pomorze Zachodnie wprowadzano w świat chrześcijański, świat nowej wiary i rzeczywistości.

Praca składa się z dwóch głównych części. Część pierwsza ma charakter interpretacyjny i składa się na nią osiem rozdziałów. Poza rozdziałem pierwszym treść pozostałych rozdziałów tej części jest ogólna, zasadnicza i dotyczy interpretacji materiału źródłowego. Część ta została jednak podzielona na dwa obszerne punkty. W punkcie pierwszym, zatytułowanym *Charakterystyka areng według środowiska społecznego ich powstania*, obejmującym rozdziały 1-5, znajdują się ujęcia statystyczne oraz rozważania nad terminologią zawartą w treści poszczególnych formuł.

W rozdziale pierwszym *Arenga jako przedmiot badań kulturowych*, ukazano arengę, jej definicję i charakter, typologię i rolę w dokumencie, ale zwłaszcza jej znaczenie jako elementu kulturowego. Uzasadniono, że warto zajmować się arengami. W rozdziale pierwszym omówiono źródła i literaturę, a także stan dotychczasowych badań. Znajduje się tutaj uporządkowanie ustaleń literatury przedmiotu na temat areng.

Rozdział drugi zawiera analizę areng w dokumentach biskupich. Obejmuje ona kilka podrozdziałów. Rozpoczyna je analiza statystyczna materiału pod względem wyróżnienia i klasyfikacji areng w poszczególnych dokumentach, a także ukazanie częstotliwości ich występowania. Następnie występuje uporządkowanie treści występujących w arengach, tj. treści religijnych, metafor przemijania oraz cytatów i parafraz biblijnych. W ramach treści

religijnych dały się wyodrębnić terminy bardzo szczegółowe, które można ująć w następujące kategorie: tytuły Boskie, trynitarne, teologiczne, chrystologiczne, pneumatologiczne, maryjne, biblijne, eklezjologiczne, a także filozoficzno-moralne, eschatologiczne, pobożnościowe, chrystologiczne i teologiczne.

W rozdziale trzecim zastosowano podobny układ treści, lecz dotyczy on tematycznie areng w dokumentach książęcych. Jeden z podrozdziałów dotyczy wpływu notariuszy na kształt areng. Potwierdzono, że tylko niewielka ilość dokumentów zawiera informacje o notariuszu, a także to, że ich upodobania redakcyjne są elementem słabo uchwytnym. Po ujęciu statystycznym znalazły się podrozdziały poświęcone dającej się wyodrębnić terminologii według procedury z rozdziału drugiego. Jest to zarazem najobszerniejszy zasób źródeł. Jak zauważono, rozbudowana jest terminologia eklezjologiczna i religijna.

Rozdział czwarty zawiera analizę areng w dokumentach pozostałego środowiska kościelnego (według tego samego kryterium podziału treści jak w rozdziale drugim i trzecim). Podrozdziały dotyczą areng w dokumentach papieskich z lat 1179-1257, trzech legatów papieskich, kapituł kamieńskiej i szczecińskiej, prepozytów (jeden dokument) i klasztorów – przede wszystkim obediencji cysterskiej i norbertańskiej.

W rozdziale piątym wyodrębniono arengi w dokumentach pozostałych wystawców świeckich, tj. miast Szczecina, Kołobrzegu, Koszalina, Wkryujścia i Anklam (Nakło) – w ich imieniu dokumenty sygnowali burmistrzowie, rady, rajcowie. Znalazły się tu również dyplomy wszystkich innych wystawców (królów, rycerzy, obywateli). Przedstawiono (adekwatnie do źródeł) również zagadnienie areng i ich rodzajów w dyplomach jako wyraz dokonującej się wewnątrz Kościoła komunikacji między wystawcą i odbiorcą.

Punkt drugi części pierwszej obejmuje trzy główne rozdziały (6-8) poświęcone interesującym tematom interpretacyjnym, które dały się wyszczególnić na podstawie treści przedmiotowych formuł. Różnorodność tematów pozwoliła nadać temu punktowi tytuł *Świat nadprzyrodzony i ziemski w świetle areng*.

Rozdział szósty pracy omawia obraz Kościoła. Ukazano posłannictwo Kościoła jako instytucji zbawienia, a następnie jego powinności wobec Boga i człowieka. Przedstawiono Kościół używając do tego niektórych metafor, jakie z *Pisma Świętego* zaczerpnęli redaktorzy. Ukazano Kościół jako „miejsce” działania Boga, gdzie realizowana jest jego misja społeczna w ramach duszpasterstwa. W dalszej części znajduje się refleksja dotycząca instytucji biskupa. Jego obraz wyłania się na podstawie roli jako duszpasterza, budowniczego struktury

materialnej, jego pochodzenia i powinności pasterskiej troski o powierzonych mu wiernych. Omówione aspekty wskazują na sferę symboliczną sprawowanego urzędu każdorazowego rządcy Kościoła lokalnego. Na uwagę zasługują również elementy jego duchowości tj. inspiracje, cnoty, kult. Także w tym rozdziale przedstawiono powołanie i zadania mniszki takich wspólnot jak benedyktyni, cystersi, premonstratensi, templariusze i joannici, augustianie oraz mendykanci – franciszkanie i dominikanie. W ramach religijności monastycznej na Pomorzu Zachodnim wskazano na naczelne wartości tj. systematyczność, ascezę, ubóstwo, służbę Bożą, oddawanie czci, pobożność maryjną, kult świętych czy dzieła miłosierdzia wobec najbardziej potrzebujących.

Kolejny rozdział, siódmy, poświęcony jest porządkowi politycznemu i społecznemu w świetle areng. Narrację rozpoczyna omówienie nadprzyrodzonego pochodzenia władzy książęcej, jego rodu i księstwa jako część powszechnej *christianitas*. Dają się również wyszczególnić społeczne i polityczne uwarunkowania władzy książęcej oraz wynikające z Bożej predestynacji powinności władców wobec im poddanych, spośród których najliczniejsze dotyczą dobroczynności na korzyść podmiotów kościelnych. Następnie mają miejsce rozważania na temat bardzo nieostrego obrazu poddanych. Jak podkreślono, w społeczeństwie zmierzającym do ustrukturyzowania stanowego, najbardziej wyróżniała się klasa obdarzona przywilejami księcia, stanowiąca podstawę jego rządów. Przedstawiono zasadniczą stratyfikację społeczeństwa. W ramach podjętych rozważań zamieszczono zagadnienie troski o stabilność porządku społecznego i prawnego, czyli walkę dobrych ze złymi. Na końcu rozdziału przedstawiono wzajemne wsparcie władzy świeckiej i duchownej, jako przejaw immanentnego związku między nimi.

Ostatni rozdział, ósmy, poświęcony jest człowiekowi takiemu, jakiego obraz daje się nakreślić na podstawie areng. Na początku mowa jest o relacji człowieka wobec Boga, a zarazem tego, jak człowiek Boga poznaje. Dość obszerny jest dalej podrozdział poświęcony formom i rodzajom pobożności. Zagadnieniami, które zaznaczyły się w sposób szczególny są: Bóg Ojciec i Jego przymioty (Stworzyciel, Sędzia, Miłosierny, zbawienie, wola Boża, Jego chwała, łaska i jej darmowość); Jezus Chrystus jako Pan i Bóg, Król, Odkupiciel; Duch Święty i jego dary; Trójca Święta; Maryja, aniołowie, święci. Po tym ukazano autorytet *Pisma Świętego*, jaki wyłania się z areng. Nieco mniej miejsca zajmuje podrozdział dotyczący praktyk religijnych, autoformacji człowieka, wymiany darów oraz postaw człowieka wobec swoich bliźnich (wynikająca początkowo z cnót, a następnie z miłości do Chrystusa

dobroczynność). Kolejna część rozdziału dotyczy przemijalności świata. Refleksja na ten temat obejmuje kilka kluczowych zagadnień. Po ukazaniu świata doczesnego wobec rzeczy wiecznych (tu znalazły się czas, nędza ludzkości, wymiana pokoleń, śmierć) przypada miejsce na temat dotyczący postawy człowieka wobec faktu przemijania przy jednoczesnej charakterystyce jego pamięci. Następnie ukazano rolę pisma i dokumentu wobec nieuchronności przemijania, a także wpływ pisma na proces akulturacji wskazując głównie na sakralny charakter pisma. W następnym podrozdziale przedstawiono postawę człowieka wobec swojej przyszłości, co odzwierciedlają takie zagadnienia jak eschatologia, dusze przodków i potomnych oraz śmierć, pamięć o zmarłych, sąd ostateczny. Rozdział kończy omówienie sfery moralnej człowieka koncentrując narrację głównie wokół wartości dobra i zła, czego konsekwencją jest wyszczególnienie cnót i przywar, jakie dało się wydobyć z bogactwa analizowanych źródeł.

Część druga jest dokumentowa. Tę część pracy podzielono na pięć rozdziałów, w których omówiono poszczególne partie materiału źródłowego. Wyodrębnienie materiału partii materiału dokonało się na podstawie kryterium wystawcy pozostającego w interakcji społecznej. Każdy z punktów to wyodrębniona swoista ewidencja źródeł rozszerzona o niektóre formuły tj. motywację, intytulację, adres, inskrypcję czy inwokację.

Należy podkreślić, że w punktach tej części podstawą analizy i wnioskowania jest formalna zawartość areng.

W punkcie pierwszym przedstawiono treści religijne i ideowe w arengach dyplomów, w przypadku których biskupi zachodniopomorscy (wolińscy i kamieńscy) pozostają w interakcji społecznej z różnymi odbiorcami. Z jednej strony biskupi są wystawcami, w kancelariach których powstały dyplomy, a z drugiej mamy do czynienia z aktami powstałymi dla tych biskupów. Ze względu na obszerność materiału źródłowego arengi biskupie przedstawiono oddzielnie od preambuł pozostałych instytucji kościelnych.

Punkt drugi, to ukazanie jakie pod względem treści religijnych są dokumenty, których jako wystawcy pozostają książęta zachodniopomorscy w interakcji z innymi podmiotami społecznymi. Podrozdziały dotyczą książąt Gryfitów, polskich, pomorskich, rugijskich i meklemburskich, a także margrabiów brandenburskich. Dominują tutaj dyplomy obcych wystawców, a wydane na korzyść podmiotów zachodniopomorskich.

W punkcie trzecim przedstawiono motywy religijne aktów pochodzących z pozostałego (poza biskupami) środowiska kościelnego tj. takie, w których papież, legaci

papiescy, kapituły i klasztory weszli w interakcje społeczne z innymi podmiotami życia społecznego.

W punkcie czwartym zaprezentowano dyplomy wystawione przez przedstawicieli władzy miast jako pozostałych instytucji świeckich wpisujących się w kontekst społeczny. Znajdują się tutaj dyplomy, których wystawcami są burmistrzowie miast, ratusze, radcowie oraz rady.

Punkt piąty przeznaczony został w celu przedstawienia treści religijnych obecnych w dyplomach pozostałych wystawców, tj. królów, książąt, rycerzy i innych przedstawicieli laikatu, którzy weszli poprzez te dokumenty w interakcje społeczne z różnymi podmiotami z obszaru Pomorza Zachodniego.

Interpretacja tak opracowanego materiału źródłowego pozwoliła na wyciągnięcie kilku ważnych wniosków. W omawianym w rozprawie okresie arengi traktowano pragmatycznie, wykorzystując do tego odpowiedni dobór tematyki, aparat pojęciowy, czy środki stylistyczne. Nadawano im w dodatku określone funkcje. W pracy potwierdzono, że arenga, jako najbardziej literacka część dokumentu, odzwierciedlała idee bliskie wystawcy i jego otoczeniu, w którym powstała. Dokonana w pracy analiza areng zaowocowała przybliżonym, częściowym poznaniem mentalności Pomorzan, ale z wyraźnym wskazaniem na elity tj. przedstawicieli wyższych warstw kształtującego się narodu politycznego. To one były podmiotami aktywnymi w procesie chrystianizacji i okcydentalizacji idei. Ponadto wskazano w pracy na długofalowość tych procesów i brak ostrej granicy ich zakończenia.